(21)

विंशति तमोऽङ्कः (Vol. XX) 1997-98

अनुसन्धानम्

संस्कृत-शोध-पत्रिका

सम्पादकः

डॉ० सभापतिः शास्त्री

प्रकाशकः

मन्त्री

चौधरी चरणसिंह विश्वविद्यालय मेरठ, संस्कृताध्यापक-परिषदः

प्रतिभायाः प्रमाणत्वविचारः।

—डॉ० मुरलीमनोहरः पाठकः
वरिष्ठप्राध्यापकः, संस्कृतप्राध्ययनकेन्द्रम्,
विक्रमविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म० प्र०)

प्राणिमात्रैकसंवेद्यां प्रमाणत्वेन संस्थिताम्।काव्यस्य हेतुभूताञ्च प्रतिभां तामुपास्महे॥

प्रतिपूर्वकाद् 'भा' दीप्ताविति धातोः अङ्प्रत्यययोगेन निष्पन्नोऽयं प्रतिभाशब्दः कमपि सर्वप्राणिसुलभं ज्ञानविशेषमभिधत्ते। विविधैराचार्यैर्विविधं व्याख्यातापि सा प्रतिभा तत्वतो ज्ञानरूपैव। रुद्राचार्यमतेनप्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मतेति।[१] शब्दकल्पद्रुमे चैषा प्रत्युत्पन्नमतित्वेन व्याख्याता।[२] अभिनवगुप्तपादेन अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा इत्याकल्पिता।[३] विविधप्रस्थानेषु कीदृशमस्याः स्वरूपमङ्गीकृतमिति विचारविषयः।

सर्वशास्त्रेषु व्याकरणस्य प्रामुख्येन प्राथमिकत्वेन च तदनुसारेणैव प्रथमतः प्रतिभायाः स्वरूपं निरूप्यते। व्याकरणदर्शने प्रतिभा आगमप्रमाणं, शब्दब्रह्मरूपत्वात्। वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थग्रहणे च प्रतिभैव कारणम्। विना प्रतिभया वाक्यार्थो नैवाधिगतः स्यात्। यं कमपि शब्दं श्रुत्वा श्रोतृहृदये यादृशी प्रतिभा उदेष्यति, स तादृशमेवार्थं ग्रहीष्यति। वाक्यमखण्डं वक्ता प्रयुङ्क्ते, श्रोतृप्रतिभा चाखण्डरूपेणैव तस्यार्थं प्रत्याययति। उद्भूतप्रातिभज्ञानानामुपप्लवरहितचेतसां च योगिनामतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षवदेव भवति। ते पुनरार्षचक्षुषा अतीन्द्रियानज्ञेयांश्च पदार्थान् साक्षात्कुर्वते। उक्तञ्च वाक्यपदीये—

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते।[४] अपि च, अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा।[५] अत्रार्षचक्षुरेव प्रतिभात्वेन निरूपितम्।

व्यंजनाप्रसङ्गे यत्रार्थादयो व्यंजका भवन्ति तत्र व्यङ्ग्यार्थबोधो वक्तृबोद्धव्यवाच्यादिवैशिष्ट्यज्ञानेनैव भवति। अथ च श्रोतुः प्रतिभाऽपि प्रतीतावस्यां सहकारिणी भवति। उक्तञ्च नागेशेन —

अनया चार्थबोधे जननीये वक्तृ-बोद्धव्य-वाच्यादिवैशिष्ट्यज्ञानम्, प्रतिभा च सहकारि तद्बीजनकज्ञानजनकमेव वा।[६] पुनश्च नागेशो वक्त्रादिप्रकरणज्ञानेन यया बुद्धया व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्भवति तामेव प्रतिभां स्वीकुरुते — वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकारेण तज्जनिका बुद्धिः प्रतिभेति।[७]

केषांचिद् वैयाकरणानां मतेन अभ्यासाच्छब्दोऽपि प्रतिभाहेतुत्वेन स्वीक्रियते। यथोक्तं हरिणा—

अभ्यासात्प्रतिभा हेतुः शब्दः सर्वोऽपरैः स्मृतः।बालानां च तिरश्चां च यथार्थप्रतिपादने॥[८]

प्रतिभा सर्वप्राणिसंवेद्या सकलव्यवहारमूलभूता अनपह्नवनीयेति तत्रैव पुण्यराजः। संश्लिष्टपदार्थानां विच्छेदग्रहणे काऽप्यन्यैव प्रतिभा जायते, या पदार्थैरन्विता सती वाक्यार्थत्वेन समायतीति। तथा हि—

विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभाऽन्यैव जायते।वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम्॥[९]

प्रतिभयैव सर्वाणि कार्याणि ज्ञानानि च व्यवतिष्ठन्ते। अविचारिताऽपि सा सर्वाणि प्रमेयाणि समालिङ्गयन्तीव विषयमुद्गिरयन्तीव च विराजते। तथा चोक्तम्—

उपश्लेषमिवार्थानां सा करोत्यविचारिता।सार्वरूप्यमिवापन्ना विषयत्वेन वर्तते॥[१०]

सर्वः खलु लोकः प्रतिभां प्रमाणत्वेन स्वीकुरुते, पशुपक्षिणां व्यवहाराणां तद्वशादेवप्रतीतेः। समेषां प्राणिनां स्वाभाविकप्रेरकाणां कारणमागमरूपप्रातिभज्ञानमेव। तस्य च द्वैधम् — क्वचिद्वर्णात्मकप्रतिपादकरूपेण क्वचिच्च भावनाबलेन। तत्र द्वितीया नैसर्गिकी प्रवृत्तिः। अतस्सा प्रथमां प्रवृत्तिं व्याप्नोति। भावनाबलं विहाय हि नैव शाब्दप्रवृत्तिः स्फुरतीति।. यथाऽऽहुः—

प्रमाणत्वेन तां लोकः सर्वः समनुपश्यति।समारम्भाः प्रतीयन्ते तिरश्चामपि तद्वशात्॥[११क]

यथा द्रव्यविशेषाणां परिपाकैरयत्नजाः।मन्दादिशक्तयो दृष्टाः प्रतिभास्तद्वतां तथा॥[११ख]

भावनानुगतादेतदागमादेव जायते।आसत्तिविप्रकर्षाभ्यामागमस्तु विशिष्यते॥[११ग]

प्रतिभा न केवलमेकरूपा, अपितु विविधस्थलजन्यत्वात्सा अनेकधा भवितुमर्हति। भर्तृहरिणा एतस्याः षड्भेदा निरूपिताः। तद्यथा—

स्वभाव-चरणाभ्यास-योगादृष्टोपपादिताम् ।विशिष्टोपहितां चेति प्रतिभां षड्विधां विदुः॥[12]

इत्थं स्वभाजन्या प्रकृतिजन्या वा, आचरणजन्या, अभ्यासजन्या, योगजन्या समाधिजन्या वा अदृष्टजन्या विशिष्टपरिस्थितिजन्या चेति प्रतिभा षड्विधा राराज्यते। एवं व्याकरणदर्शने प्रतिभेयमागमप्रमाणरूपेण प्रतिष्ठिता।

मीमांसादर्शने प्रतिभायाः प्रमाणत्वं न स्वीक्रियते। कुमारिलमते लौकिकानां योगिनाञ्चापि प्रत्यक्षाद्यनपेक्षिणी प्रतिभा नैव प्रमाणम्—

लौकिकी प्रतिभा यद्वत्प्रत्यक्षाद्यनपेक्षिणी ।न निश्चयाय पर्याप्ता तथा स्याद् योगिनामपि ॥[13]

पार्थसारथिमिश्रोऽप्येवमाह — वैशेषिकादयस्तु प्रतिभाऽऽख्यप्रमाणान्तरगम्यत्वं धर्माधर्मयोर्मन्यन्ते। तच्च लोकेऽपि क्वचिदस्त्येर्व। बाहुल्येन तदृषीणामेवेत्यार्षमित्युच्यते। यथा— अस्मदादिप्रतिभा तावल्लिङ्गाद्याभासजन्या प्रत्यक्षादिकमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणार्थमनिश्चाययन्ती नैव प्रमाणमतस्तद्वदेव योगिनामपीति।"[14] वैयाकरणानां मते प्रतिभयैवान्येषां प्रमाणानां प्रमाणत्वे सिद्धे, तन्निरासाय मण्डनमिश्रेण एवमाक्षिप्तम् — सा खलु प्रतिभाऽऽलम्बनवती न वा ? आलम्बनवती चेत्तदेवावबोद्धव्यं न च तदन्यदीहितोपायतायाः। निरालम्बनं तु ज्ञानमयुक्तमेवेति।[15] प्रतिभा सालम्बना, ज्ञानरूपत्वात्। अतस्तदुपत्तिरालम्बनेनैव भविष्यति, तत्र शिशूनां पक्षिणाञ्च शब्दभावना प्रतिभोत्पत्तिर्निरर्थिकेत्यभिप्रायः। वस्तुतो मीमांसकाः प्रतिभाया बाह्यविषयत्वं स्वीचक्रुः, तद्यथा — तस्याः प्रतिभाया न्यायापरिज्ञानेन बहुधाऽपि जायमानाया बाह्यविषयत्वं शून्यवादे[16] साधितमेवेति।[17] इदमत्र तात्पर्यम्— बहुधा जायमानायाः प्रतिभाया बाह्यविषयोऽवश्यमेवावतिष्ठते, किन्तु शास्त्रीयनयस्याज्ञानेनैषा अप्रमाणमेव, सिद्धान्ततस्तु, यद्यपि अर्थविषयिणी पौरुषेयप्रतिभा अनेकधा जायते तथापि प्रतिभाया वाक्यस्य चार्थो, बाह्य एव भवति। अतो मीमांसकानां मतेन वाक्यार्थरूपे जन्यरूपे वा प्रतिभायाः पदार्थत्वे नास्ति विरोधः, किन्तु प्रतिभया ज्ञाप्यमानस्य बाह्यार्थस्यास्तित्वं नैवोपेक्षणीयमिति।

न्यायदर्शनेऽनुभवसिद्धस्य प्रतीयमानार्थस्य बोधो मनसैव स्वीक्रियते, न तु केनचिद् वृत्तिविशेषेणेति शक्तिवादस्य माधवीटीकायां विशदं व्याख्यातम् — मनसैव तादृशबोधस्वीकारादित्यादिना इति।[18] जयन्तभट्टमतेन तु प्रतिभायाः प्रत्यक्ष एवान्तर्भावो निरूपितः। तद्यथा — न च सिद्धदर्शनं प्रतिभा, अस्मदादेरपि भावात्। तस्मान्न प्रमाणान्तरं प्रातिभमपि तु प्रत्यक्षमेव।[19] यत्तु क्षीणदोषाणामवहितचेतसां च योगिनामतीन्द्रियपदार्थानामपि ज्ञानं, तद्योगधर्मजं प्रातिभमेव। यदा कदा च यदयोगिनामप्यनागतविषयकं ज्ञानं सम्पद्यते तदपि प्रातिभप्रमाणम्। यथा—अर्थजं, संशयविपर्ययादिरहितं श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेत्याकारकं ज्ञानमुत्पद्यते, तदव्याहतप्रमाणकमेव, बाधा चेदप्रमाणमपि। किन्त्वेतत् काकतालीयत्वेन व्याख्यातुं न शक्यते, प्रमाणसिद्धत्वात्। अथ चैतदनर्थजमपि निगदितुमशक्यं, वर्तमानस्य भाव्यर्थग्राहकत्वादिति। यथोक्तं जयन्तभट्टेनैव—

क्वचिद् बाधकयोगश्चेदस्तु तस्याप्रमाणता ।यत्रापरेद्युरभ्येति भ्राता तत्र किमुच्यताम् ॥

काकतालीयमिति चेन्न प्रमाणप्रदर्शितम् ।वस्तु तत्काकतालीयमिति भवितुमर्हति ॥

भावित्वं च तदस्यास्त्येवेति कथमनर्थजं ज्ञानमिति।[20]

न्यासिद्धान्तमुक्तावल्यां तु प्रतिभायाः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे न विवेचिते, अतः प्रमाणत्वमेव ग्राह्यं, तस्य खण्डनाभावात्। उक्तञ्च दिनकर्याम्—बुद्धिर्ज्ञानम्। प्रतिभा तद्विशेषः स्फूर्त्याख्य इति।[21] ये तु केचिन्न्यायैकदेशिनः प्रतिभां न स्वीकुर्वते तद्वार्तं, प्रतिभायाः प्रमाणाधिकरणत्वादिति।

वैशेषिकदर्शने प्रतिभा विलक्षणप्रमाणरूपेण निरूपिता। लक्षणं चैतस्या न्यायकन्दल्याम् — इन्द्रियलिङ्गाद्यभावे यदर्थप्रतिभानं सा प्रतिभा। प्रतिभैव प्रातिभमिति।[22] आर्षज्ञानमेतत् सर्वेषु विषयेषु आत्ममनःसंयोगाद्धर्मविशेषाच्च जायते। लौकिकानामप्येतादृशं ज्ञानं प्रमाणमेव। यथा प्रशस्तपादभाष्यम् — तत्तु प्रस्तारेण देवर्षीणां कदाचिदेव लौकिकानां यथा कन्यका ब्रवीति—श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीति।[23]

प्रतिभा संस्कारविशेषस्तस्मान्निष्पन्नं ज्ञानं प्रातिभमेव तत्तु नेन्द्रियजं (न प्रत्यक्षं), सन्निकर्षाभावात्। ये खलु बाह्येन्द्रियाणां व्यापाराभावेऽपि अन्तःकरणस्य व्यापाराद् भ्रातृविशिष्टमात्मानं देशं कालं वाऽवलम्ब्य ज्ञानस्यैतस्योत्पत्तिं मन्यमाना भ्रातुर्मनसा सह संयुक्तविशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षं स्वीकुर्वन्ति तन्न, तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षाभावात्। एवमेव व्योमशिवाचार्येण प्रतिभाया अनुमानादिष्वप्यन्तर्भावो निराकृतः। तद्यथा — न च बहिर्विषये विशेषणेऽपि मनसः स्वातन्त्र्येण व्यापारः सम्भवतीत्युक्तम्। लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धानुस्मरणाभावाच्च नानुमानजम्। शब्दं विनाऽप्युत्पत्तेर्न शाब्दम्। अतः प्रमाणान्तरफलमेतत्। तथा च प्रश्ने कृते सति न प्रत्यक्षादिकं निर्दिशत्यपि तु हृदयं मे कथयतीति ब्रूते इति।[24]

बौद्धदर्शने चतसृषु प्रतिसंवित्सु तुरीया प्रतिभानप्रतिसंविदस्ति। विसुद्धिमग्गे सा "पटिभानपटिसंभिदा ति अत्थो"[२५] इत्येवं निरूपिता। धर्मार्थनिरुक्तीनां संवित्सु किमपि ज्ञानमालम्ब्य यत्पुनरीक्षणं भवति, तदालम्बनरूपज्ञानमेव प्रतिभानप्रतिसंविदित्युच्यते। बौद्धाः शब्दज्ञानेनैव प्रतिभाया उत्पत्तिं मन्यन्ते। उक्तञ्च धर्मकीर्तिना—

यथा चोदनमाख्यातश्च सोऽसतिभ्रान्तिकारणे।प्रतिभाः प्रतिसन्धत्ते स्वानुरूपाः स्वभावतः॥[२६]

एवमत्र शब्दः खलु आनुमानिकं लिङ्गम्। स चेत् सद्धेतुस्तर्हि तेन प्रतिभोत्पादकानामर्थानामनुमितिर्भवति। अतो बौद्धमते ज्ञानजन्यं ज्ञानमेव प्रतिभेति प्रतीयते। सा पुनः प्रमाणमपि।

अथ प्रतिभायाः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वनिरूपणात्मकदार्शनिकविवेचनानन्तरं साहित्यशास्त्रीयं स्वरूपमुद्घाट्यते। प्रवृत्तिमार्गावलम्बिनां सुकुमारमतीनां कान्तासम्मिततयोपदेशेन परमानन्दसन्दोहजनकतया काव्यशास्त्रेणैव चतुर्वर्गफलावाप्तिरिति स्फुटमेव। काव्यस्य प्रणयने तस्यावबोधे च वर्तते महन्महत्त्वं प्रतिभायाः। प्रतिभाविशेष एव महाकवित्वस्य सम्पादक इति प्रतिपादयता भारतीयालङ्कारिकसरणिव्यवस्थापकेन श्रीमदानन्दवर्धनाचार्येण स्वकीये ध्वन्यालोकनाम्नि ग्रन्थे एवमाख्यातम्—

सरस्वतीस्वादुतदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥[२७]

प्रतिपत्तॄन् प्रति सा प्रतिभा नानुमीयमानाऽपि तु तदावेशेन भासमानेत्यभिनवगुप्तपादाचार्यः।[२८] तेनैव वर्णनीय वस्तुनिष्ठः प्रज्ञाविशेषः प्रतिभानमित्यप्याकूतम्।[२९]

ध्वनियोगेन वर्ण्यवस्तूनां नवनवीभावाद् वर्णने कवीनां प्रतिभा नूनमप्रतिहता भवति। गुणीभूतव्यङ्ग्येन सहितस्य ध्वनेर्मार्गेण कवीनां प्रतिभागुणोऽविच्छिन्नत्वं प्राप्नोतीति ध्वनिकारेण तत्रैव स्पष्टीकृतम्—

ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शितः। अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥[३०]

अथ प्रतिभा द्विविधा — कारयित्री (उद्भावयित्री) भावयित्री (ग्राहयित्री) च। तत्रापूर्ववस्तुनिर्माणसमर्था कवीनां प्रतिभा कारयित्री, रसिकानावेशयन्ती च भावयित्री। प्रतिभागुणेनैव काव्यार्थो वैविध्यमावहति। वक्तृबोद्धव्यादिवैलक्षण्येन प्रतिभाशालिनां व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्भवति। जयदेवेन प्रतिभैव केवलं काव्यहेतुत्वेनोपवर्णिता। तद्यथा—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति। हेतुर्मृदम्बुसम्बद्धा बीजमाला लतामिव॥[३१]

काव्यप्रकाशकारेण मम्मटाचार्येण तु—

शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥[३२]

इत्येतस्यां कारिकायां शक्तिपदवाच्या प्रतिभैव काव्यहेतुरूपेण प्राधम्येन निरूपिता। शक्नोति पुमान् काव्यनिर्माणायाऽस्वादानुभवायानयेति शक्तिः कवित्वबीजभूता प्रतिभाऽपरपर्याया संस्काररूपा। नन्वेतस्याः शक्तेः काव्यनिर्माणहेतुत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न, निपुणताऽऽदिसमवधानेऽपि शक्त्यभावात् कथंचिदाकृष्टैः पदैर्निर्मितानां पद्यानामुपहसनीयत्वात्। काव्यनिर्माणे तदर्थनिष्पत्तौ च शक्तिरेव बीजं, न च कारणान्तरमिति वाच्यम्।

रसगङ्गाधरकारोऽपि प्रतिभामेव केवलं काव्यहेतुत्वेन स्वीकुरुते। तद्यथा — तस्य च कारणं केवला कविगता प्रतिभा। सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः।— तस्याश्च हेतुः क्वचिद् देवता-महापुरुष-प्रसादादिजन्यमदृष्टं क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्ति-काव्यकरणाभ्यासौ। बालादेस्तौ विनाऽपि केवलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेः।— प्रतिभात्वं च कवितायाः कारणतावच्छेदकम्, प्रतिभागतवैलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यं प्रति इति।[३३]

सेयं प्रतिभा सर्वत्र प्रमाणप्रमेयादिकं विभावयन्ती न तर्केणापह्नवनीया, प्रत्युत प्रतिजीवं सा निरन्तरं विद्यमानाऽवभासते। छायायामारोपितोऽपि वृक्षः प्रतिभाऽधीन एव प्रकाशमभिवर्द्धते छायां च जहदिव नः प्रतिभाति। आ स्थावरेभ्य आ च ब्रह्मणः खल्वियं प्रतिभा परमेश्वरस्य स्वरूपविलास एव नान्यत्। अत एवोक्तं प्रत्यभिज्ञाहृदये उद्धरणरूपेण—

या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता।अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः॥[३४]

क्रमरहितोऽनन्तचैतन्यस्वरूपलक्षणो महेश्वरः प्रमाता। प्रतिभाऽपि तस्यैव विलास इति तात्पर्यम्। ये खलु तार्किकाः तस्याः प्रामाण्यचिन्तने बद्धपरिकरा दृश्यन्ते, तान्प्रतीदमेव वक्तुं युज्यते — इयं प्रतिभा सर्वप्रमाणसाधारणी बोधमात्रस्याधिष्ठानभूता काचन औत्पत्तिकी (नित्या) स्फूर्त्तिः। तया विना का नाम प्रमाणादेश्चर्चा स्यादित्यलम्।

आनुषङ्गिकप्रकरणानि

१. भुवनेशन्यायसाहस्री, २. शब्दकल्पद्रुमः, तृतीयकाण्डम्· १ ३. ध्वन्यालोकः (लोचनम्) २६

४. वाक्यपदीयम् - १.३७ ५. तत्रैव — १.३८ ६. वैयाकरणसिद्धान्तमंजूषा, पृष्ठाङ्कः ८७

७. तत्रैव, पृ० ८७ ८. वाक्यपदीयम् — २.११७ ९. तत्रैव — २.१४३

१०. तत्रैव — २.१४५ ११क तत्रैव — २.१४७ ११ख तत्रैव — २.१४८

११ग तत्रैव — २.१५१ १२. तत्रैव — २.१५२ १३. श्लोकवार्त्तिकम्-प्रत्यक्षाधिकरणम्, ३२

१४. न्यायरत्नाकरः, पृ० ११२ १५. विधिविवेकः, पृ० १८१

१६. श्लोकवार्त्तिकस्य शून्यवादप्रकरणं इत्यर्थः। १७. न्यायरत्नाकरः, पृ० १२०

१८. शक्तिवादस्य माधवीटीका, पृ० २ १९. न्यायमंजरी, प्रथमो भागः, पृ० ९९

२०. तत्रैव, पृ० ९८ २१. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (मङ्गलवादः), १, दिनकरीटीका

२२. न्यायकन्दली-पृ० ७७ २३. प्रशस्तपादभाष्यम्, पृ० ६२८ २४. व्योमवती, पृ० ६२२

२५. विसुद्धिमग्गो, १४.२५ २६. प्रमाणवार्त्तिकम्, २.१०९ २७. ध्वन्यालोकः, २६

२८. तत्रैव, लोचनम्, २९. ध्वन्यालोकः, लोचनम्, ४.२ ३०. तत्रैव, ४.३

३१. चन्द्रालोकः, १.६ ३२. काव्यप्रकाशः, १.३ ३३. रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम्, पृ० ९-१०

३४. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, २०, वृत्तौ उद्धरणम्।